III. SYLWETKI ANDRAGOGÓW

Tomasz Maliszewski, Hanna Solarczyk-Szwec

ELŻBIETA ZAWACKA (1909–2009)

W początkach 2009 roku zmarła prof. dr hab. Elżbieta Zawacka: żołnierz podziemia i legendarna emisariuszka, generał brygady, działaczka społeczna i niepodległościowa, ale także uznana andragog i historyk. W „Roczniku Andragogicznym 2008" ukazała się relacja Beaty Borowskiej-Beszty z jej pogrzebu (Borowska-Beszta 2009, s. 19–27). Tu nieco szerzej przypominamy jej sylwetkę czytelnikom naszego periodyku. Część swego pięknego i długiego życia prof. Zawacka poświęciła zagadnieniom teorii i praktyki edukacji dorosłych, będąc w latach 60. i 70. ubiegłego stulecia znaczącą postacią w polskim środowisku andragogicznym.

Elżbieta Zawacka urodziła się 19 marca 1909 roku w Toruniu w rodzinie urzędniczej. Jej matka Marianna (z domu Nowak) zajmowała się prowadzeniem domu i wychowaniem ośmiorga dzieci, ojciec Władysław (Ładysław) był zaś niemieckim urzędnikiem sądowym. Młoda Elżbieta uczęszczała do niemieckiej miejskiej szkoły powszechnej a następnie, już w II Rzeczypospolitej – do Miejskiego Żeńskiego Gimnazjum Humanistycznego w Toruniu (Solarczyk-Szwec 2009, s. 40–47). Po zdaniu matury w latach 1927–1931 studiowała matematykę na Uniwersytecie Poznańskim uzyskując absolutorium. Następnie do 1937 roku pracowała jako nauczycielka w: Sompolnie, Otorowie, Toruniu i Tarnowskich Górach. Już w trakcie pracy nauczycielskiej uzyskała stopień magistra filozofii w zakresie matematyki w czerwcu 1935 roku oraz zdała egzamin kwalifikacyjny na nauczyciela szkoły średniej (Frąckowiak, Półturzycki 2009, s. 48–59).

Jeszcze w czasie studiów związała się z Przysposobieniem Wojskowym Kobiet (PWK). Szybko awansowała w ramach tej organizacji, stając się kolejno: instruktorką, zastępczynią komendantki hufca PWK w Szamotułach, komendantką hufca w Pniewach i wreszcie komendantką Rejonu Śląskiego PWK (Wojdyło 2009, s. 78–94). Wówczas to zawiesiła swoją działalność zawodową w szkolnictwie. Pracę pedagogiczną kontynuowała jednak wśród dorosłych, albowiem niezwykle aktywnie włączyła się w realizację zadań powołanego przy PWK Pogotowia Społecznego. To wówczas zapewne zaczęły kształtować się jej zainteresowania kształceniem dorosłych, które po wojnie zaowocowały doktoratem, habilitacją i docenturami andragogiki w dwóch

uczelniach wyższych – najpierw na Uniwersytecie Gdańskim, a następnie na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu.

W czasie kampanii wrześniowej E. Zawacka brała udział w obronie Lwowa. Po kapitulacji na krótko wróciła do Torunia. Następnie przez Warszawę, gdzie została zaprzysiężona jako żołnierz Polskiego Państwa Podziemnego (pod pseudonimem „Zelma"), przedostała się na Śląsk w listopadzie 1939 roku z zadaniem zorganizowania konspiracyjnej sieci łączności na potrzeby Służby Zwycięstwu Polski (SZP). Była też wówczas jedną z organizatorek tajnego nauczania w Zagłębiu Dąbrowskim. Przełożeni doceniali jej zdolności organizacyjne i konsekwencję. Niezwykle ważne w podejmowaniu kolejnych zadań konspiracyjnych okazały się zwłaszcza inteligencja, zdolności organizacyjne, perfekcyjna znajomość języka niemieckiego, sprawność fizyczna oraz wygląd zewnętrzny (jasne włosy i niebieskie oczy). W grudniu 1940 roku przeniesiono ją zatem do Wydziału Łączności Zagranicznej Komendy Głównej Związku Walki Zbrojnej (kryptonim „Zagroda"). Jako kurierka SZP-ZWZ-AK brała udział w wielu misjach na zachód i południe Europy (jako „Zo"). Organizowała również (jako „Sulica") śląsko-dąbrowskie struktury Wojskowej Służby Kobiet (Kołakowski, Maliszewski 2009, s. 129). Pomiędzy kolejnymi zadaniami wojskowymi kontynuowała konspiracyjną pracę pedagogiczną – m.in. na tajnych kompletach im. Narcyzy Żmichowskiej w Warszawie oraz rozpoczęła w 1941 roku własne studia z zakresu pedagogiki społecznej na kursach konspiracyjnego Studium Kulturalno-Społecznego Wolnej Wszechnicy Polskiej kierowanego przez prof. Helenę Radlińską (Zawacka 1995, s. 2). Na długo w pamięci pozostanie w szczególności heroiczna postawa Elżbiety Zawackiej w czasie jej misji do Londynu (luty–maj 1943), podczas której narażając się na wiele niebezpieczeństw przewiozła pocztę, zawierającą kilkaset zmikrofilmowanych stron dokumentów Komendy Głównej ZWZ-AK do sztabu Naczelnego Wodza. Ważnym efektem pobytu Zawackiej w Londynie było też doprowadzenie przez nią do uregulowania statusu kobiet działających w konspiracji, które w wyniku jej monitów uznane zostały wreszcie dekretem prezydenta za pełnoprawnych żołnierzy (Matlakiewicz 2009, s. 220–227). Do dzisiaj jeszcze pobudza wyobraźnię sam sposób powrotu Zawackiej do kraju zakończony skokiem spadochronowym w nocy 9/10 września 1943 r. (Łakomski 2007, s. 10–13; Minczykowska 2008, s. 56–58). Po powrocie nadal działała w „Zagrodzie", a następnie – po kilkumiesięcznej kwarantannie w klasztorze Sióstr Niepokalanek w Szymanowie spowodowanej aresztowaniami – od lipca 1944 roku w szefostwie Wojskowej Służby Kobiet (WSK). W czasie Powstania Warszawskiego pełniła funkcję oficera inspekcyjnego zespołów WSK awansując do stopnia kapitana. Po jego zakończeniu dotarła do Krakowa, gdzie wznowiła kontakty z Londynem, organizując m.in. wyprawę Jana Nowaka-Jeziorańskiego i jego żony Jadwigi z dokumentami od dowództwa Armii Krajowej dla rządu londyńskiego (Minczykowska 2007, s. 24). Jeszcze jesienią 1944 roku rozkazem Naczelnego Wodza została majorem (FAiMPAK 2009).

Po wojnie Elżbieta Zawacka jeszcze przez pewien czas kontynuowała działalność konspiracyjną w strukturach Delegatury Sił Zbrojnych na Kraj i zrzeszeniu niepodległościowym „Wolność i Niezawisłość" (Chinciński 2003, s. 49) a następnie – już oficjalnie – podjęła pracę w Państwowym Urzędzie Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego w kierowanej przez Marię Wittek Sekcji Przysposobienia Wojskowego Kobiet, gdzie pracowała do stycznia 1948 roku pełniąc m.in. funkcję komendantki Centralnego Ośrodka Szkoleniowego Instruktorek PWK w Warszawie (Minczykowska 2007, s. 25).

Równolegle dokończyła na Uniwersytecie Łódzkim rozpoczęte w czasie okupacji na kursach Wolnej Wszechnicy Polskiej studia pedagogiczne, uzyskując w 1946 roku drugie magisterium i rozpoczęła zbieranie materiałów do dysertacji doktorskiej na temat metod instruktorskich w oświacie dorosłych, którą zamierzała przygotować pod kierunkiem prof. Heleny Radlińskiej. W latach 1948–1949 jako asystentka-wolontariuszka była związana z Zakładem Pedagogiki Społecznej Uniwersytetu Łódzkiego. Współpracowała także z łódzkim Instytutem Służby Społecznej (Minczykowska 2008, s. 59). Ze względów rodzinnych wiosną 1949 roku przeniosła się do Torunia i wróciła do pracy nauczycielskiej. Pracowała jako nauczycielka matematyki w liceach dla dorosłych w Toruniu i Olsztynie (Zawacka 2009, s. 17–20). Niestety tuż po rozpoczęciu roku szkolnego 1950/1951 została aresztowana przez Urząd Bezpieczeństwa Publicznego za utrzymywanie kontaktów z emigracją londyńską. Po brutalnym śledztwie w mokotowskim areszcie została skazana najpierw na 5 lat (luty 1952), a następnie w wyniku kolejnych rewizji – na 7 (sierpień 1952) i ostatecznie na 10 lat więzienia (listopad 1952) za „szpiegostwo na rzecz obcego wywiadu i działalności na szkodę państwa polskiego". Karę odbywała kolejno w więzieniach Fordonie, Grudziądzu i Bojanowie, skąd została zwolniona na podstawie amnestii 24 lutego 1955 roku (Minczykowska 2008, s. 26; Kołakowski, Maliszewski 2009, s. 133).

Niestety po wyjściu nie udało się jej odzyskać z Urzędu Bezpieczeństwa maszynopisu niemal już ukończonego przed aresztowaniem doktoratu ani materiałów z badań nad rolą instruktażu w oddziaływaniu oświatowo-wychowawczym na dorosłych. Materiały te bowiem w czasie jej pobytu w więzieniu zostały przez bezpiekę zniszczone (Szulakiewicz 2009, s 66). W 1954 roku zmarła też prof. H. Radlińska, promotorka jej rozprawy doktorskiej.

Na wolności Elżbiecie Zawackiej, mimo dalszej dyskryminacji, udało się powrócić do pracy nauczycielskiej. Pracowała w szkołach w Sierpcu i Toruniu (FAiMPAK 2009). W 1958 roku podjęła pracę w Liceum Korespondencyjnym w Toruniu. Rozpoczął się wówczas trwający do drugiej połowy lat 70. okres w jej życiu, w którym ponownie – po bardzo zaawansowanych acz niedokończonych pracach nad doktoratem u prof. Radlińskiej – szczególnie mocno zainteresowała się wymiarem teoretyczno-badawczym problematyki edukacji dorosłych. Wkrótce stała się cenioną na gruncie nauk o wychowaniu specjalistką w tym zakresie.

Efekty własnych badań i dociekań na ten temat publikowała między innymi w takich periodykach pedagogicznych, jak „Dydaktyka Szkoły Wyższej", „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne", „Kwartalnik Pedagogiczny", „Nowa Szkoła", „Przegląd Pedagogiczny" czy „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego. Pedagogika – Psychologia – Historia Wychowania" oraz za granicą – w „ICCE Newsletter" czy „Sredniaja Wieczerniaja Szkoła". W latach 1958–1979 regularnie współpracowała również z najważniejszym wówczas w Polsce pismem andragogicznym – „Oświata Dorosłych". Na jego łamach zamieściła wiele artykułów, w których prezentowała głównie różnorodne zagadnienia, dotyczące historii i praktyki kształcenia korespondencyjnego oraz analizy i rozważania teoretyczne w tym zakresie. Podejmowała w nich również inne wątki – np. samokształcenia dorosłych, pracy kulturalno-oświatowej, uczniów szkół średnich dla dorosłych czy zaocznych studiów wyższych. W okresie współpracy z tym czasopismem kilkukrotnie podejmowała również problematykę międzynarodowej współpracy oświatowej oraz zagranicznych rozwiązań w zakresie oświaty dorosłych – zwłaszcza francuskich i skandynawskich (Maliszewski 2008, s. 193–259).

Wydane przez nią w drugiej poł. lat 60. ubiegłego wieku studium na temat kształcenia korespondencyjnego (Zawacka 1967, s. 237) stało się ważnym etapem zarówno w rozwoju polskich badań empirycznych nad kształceniem na odległość, jak i w budowaniu rodzimej teorii w tym zakresie. Ta „doskonała rozprawa" usystematyzowała bowiem polską wiedzę na temat kształcenia korespondencyjnego „przekonująco wyjaśniając" jego mechanizmy, przemiany historyczne i trendy rozwojowe, i była jedną z ciekawszych prac z zakresu dydaktyki dorosłych czasów PRL-u (Maziarz 1968, s. 362–363; Wroczyński 1976, s. 228–229; Kostyło 2009, s. 29–54). Obszerna była zwłaszcza podstawa źródłowa przeprowadzonych przez autorkę badań. Oparto je o wspomniane wyżej toruńskie Liceum Korespondencyjne, z którym Elżbieta Zawacka jako nauczycielka matematyki związana była do 1965 roku, zanim przeszła do pracy naukowo-dydaktycznej w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Gdańsku. Analizie poddano m.in. akta osobowe 2 tysięcy uczniów z lat 1958–1962 oraz wyniki obszernych badań ankietowych nad motywami uczenia się w tej placówce na próbie 280 uczniów i absolwentów liceum (Zawacka 1967, s. 7). Opracowanie i ogłoszenie wyników tych badań zaowocowało wreszcie w połowie lat 60. ubiegłego stulecia tak długo oczekiwanym stopniem naukowym doktora nauk humanistycznych.

Kolejnym obszarem zainteresowań andragogicznych E. Zawackiej, który ostatecznie doprowadził ją do habilitacji, były kwestie dotyczące uwarunkowań studiowania pracujących nauczycieli – a zwłaszcza niepowodzeń, przeszkód i trudności edukacyjnych wśród studiujących zaocznie. Najważniejszym efektem prac w tym zakresie stała się kolejna książka E. Zawackiej pt.: „Przeszkody i niepowodzenia w studiach nauczycieli pracujących". Opublikowana ona została przez Ministerstwo Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki w serii „Raporty z Badań" Instytutu Polityki Naukowej i Szkolnictwa Wyż-

szego (Zawacka 1974). Publikacja ma dwuczęściową budowę: obszerną część pierwszą przygotowała sama Zawacka (1974, s. 9–182), natomiast część drugą stanowią cztery studia cząstkowe przygotowane przez innych autorów pod jej opieką merytoryczną. Całość zebranego w książce materiału jest efektem badań, które pod jej kierownictwem prowadziły dwa duże zespoły badawcze. I znowu – podobnie jak w ocenach poprzedniej książki – recenzenci podkreślali obszerną podstawę źródłową publikacji. Badaniami objęto bowiem prawie sześciuset studentów studiujących zaocznie na kierunku filologia polska w gdańskiej WSP w latach 1962–1968 (Zawacka 1974, s. 27).

Elżbieta Zawacka – zwłaszcza w gdańskim okresie swojego życia – aktywnie uczestniczyła w działalności towarzystw oświatowych. Szczególnie wiele czasu poświęcała na działalność w Towarzystwie Wolnej Wszechnicy Polskiej oraz Towarzystwie Wiedzy Powszechnej. W ramach TWWP utworzyła w Gdańsku w 1972 roku Sekcję Oświaty Dorosłych oraz opublikowała w latach 1969–1975 szereg artykułów na łamach „Biuletynu TWWP – Człowiek w Pracy i w Osiedlu". Osobiście zredagowała też dwa numery „Biuletynu..." dotyczące kształcenia zdalnego (nr 2/36/ z 1973 i nr 2/42/ z 1974). Z kolei dla TWP opracowała m.in. koncepcję kursu korespondencyjnego dla prelegentów stowarzyszenia oraz zredagowała w 1971 roku 10 zeszytów „Materiałów Metodycznych" (Maliszewski 2009b, s. 148–152).

Zapewne w niedalekiej przyszłości polskie środowisko andragogiczne doczeka się szerszej i bardziej pogłębionej analizy dorobku naukowego Elżbiety Zawackiej w zakresie edukacji dorosłych. W niniejszym krótkim szkicu wspomnieniowym dodajmy tylko zatem jeszcze o związkach zawodowych Elżbiety Zawackiej z akademickimi środowiskami pedagogicznymi. Badania nad kształceniem korespondencyjnym przyniosły jej bowiem – jak już wspomniano – w 1965 roku doktorat obroniony w toruńskim UMK. Obrona rozprawy doktorskiej pt. „Szkoła korespondencyjna i jej uczniowie" odbyła się 23 czerwca 1965 roku. Promotorem pracy był prof. Ludwik Bandura, a recenzentami prof. Aleksander Kamiński i Ryszard Wroczyński (Zawacka 2009a, s. 23).

Za namową prof. Ludwika Bandury – ówczesnego rektora Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Gdańsku – przeszła wówczas z Liceum w Toruniu do pracy etatowej w szkolnictwie wyższym. Bandurze udało się bowiem pokonać wiele „przeszkód natury politycznej" i zatrudnić dr Elżbietę Zawacką na stanowisku adiunkta w swojej Katedrze Dydaktyki gdańskiej WSP (Maliszewski 2009b, s. 137). W 1968 roku została członkiem ICCE (*International Council for Correspondence Education*) – Międzynarodowej Rady Kształcenia Ustawicznego. Wkrótce zaś stała się reprezentantem ICCE na Polskę, Czechosłowację, NRD, Rumunię i Węgry (A.C. 1972, s. 562). Utrzymywała również ożywione kontakty z europejskimi ośrodkami akademickimi specjalizującymi się w kształceniu korespondencyjnym – z uczelniami niemieckimi – w Magdeburgu i Lipsku (NRD), ze szwedzkim Uniwersytetm w Lund oraz szczególnie bliskie kontakty z Fernuniversität w Hagen (RFN) (Zawacka 2009, s. 20). W 1970 roku, w momencie powołania do życia Uniwersytetu Gdańskiego,

wraz z większością pracowników dotychczasowej WSP przeszła do nowotworzonego Instytutu Pedagogiki i Psychologii UG (Maliszewski 2009b, s. 143–144; Tomczak 2009, s. 162–165).

3 maja 1972 roku w Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie odbyło się jej kolokwium habilitacyjne, którego recenzentami byli: prof. Ludwik Bandura – Uniwersytet Gdański, prof. Ryszard Wroczyński – Uniwersytet Warszawski oraz prof. Franciszek Urbańczyk i prof. Władysław Danek – obaj z krakowskiej WSP (Szulakiewicz 2009, s. 71). Na podstawie oceny ogólnego dorobku naukowego i przedłożonej rozprawy pt. „Przeszkody i niepowodzenia w studiach pracujących nauczycieli" Rada Wydziału Humanistycznego WSP w Krakowie nadała jej stopień naukowy doktora habilitowanego nauk humanistycznych „w zakresie pedagogiki ze szczególnym uwzględnieniem oświaty dorosłych" (*Dyplom Habilitacyjny*, Kraków, 15.05.1973).

Po zatwierdzeniu habilitacji 15 listopada 1973 roku została powołana na stanowisko docenta andragogiki Uniwersytetu Gdańskiego (Maliszewski 2009b, s.145). Dlaczego więc doc. dr hab. Elżbieta Zawacka w chwilę potem odeszła z Uniwersytetu Gdańskiego? O to należałoby spytać ówczesne władze uczelni. Sama Zawacka komentowała to po 20 latach bardzo lakonicznie: „Na Uniwersytecie Gdańskim nie było widoków na stworzenie samodzielnej placówki andragogiki, o czym marzyłam" (Zawacka 2009, s. 27). Faktem jest, że po dziesięciu latach pracy akademickiej w Gdańsku powróciła do rodzinnego Torunia. Tu podjęła się zadania zorganizowania na UMK od podstaw Zakładu Andragogiki. Nad jego utworzeniem pracowała dwa lata przygotowując zespół magistrantów i doktorantów, którzy mogliby stworzyć jego obsadę kadrową. Niestety, gdy ówczesne władze Uniwersytetu opracowały ostateczną strukturę mającego właśnie powstać Instytutu Pedagogiki i Psychologii, nie uwzględniły w niej planowanego wcześniej Zakładu. Równolegle E. Zawacka czyniła również zabiegi wokół powołania przy Uniwersytecie Toruńskim Ośrodka Naukowo-Informacyjnego w Zakresie Kształcenia Zdalnego, mającego funkcjonować pod auspicjami UNESCO. Uzyskała dla tych działań akceptację ICCE (*International Council for Correspondence Education*) – Międzynarodowej Rady Kształcenia Ustawicznego, która także rekomendowała ją imiennie na stanowisko przyszłego kierownika Ośrodka. TONI miał stać się zarazem przedstawicielstwem ICCE na wybrane kraje socjalistyczne. Niestety planowanego Centrum nigdy nie powołano do życia, albowiem – po tym jak Polski Komitet UNESCO w Warszawie decyzją swojej ówczesnej przewodniczącej nie zatwierdził kandydatury doc. Zawackiej na szefa Ośrodka – pomysł upadł (Chinciński 2003, s. 50; Matlakiewicz 1997, s. 351; Zawacka 1995, s. 14).

Jaki był powód zablokowania obu tych inicjatyw? Merytoryczne kompetencje E. Zawackiej do objęcia obu funkcji wydawały się niepodważalne. Niemniej jednak, okazało się, że nie była ona „dobrą" kandydatką ani do kierowania zespołem naukowym w uczelni wyższej, ani do oficjalnego kierowania jedną z polskich agend UNESCO. Wydaje się, że ówczesne władze polityczne oraz dbające o „właściwe" oblicze ideowe samo środowisko „nie za-

pomniały" niestety o jej konspiracyjnej przeszłości i UB-ckim więzieniu (Tomczak 2009, s. 163–164). Bezpośrednim powodem tych szykan stało się jednak zatrzymanie Zawackiej przez służby celne na warszawskim lotnisku Okęcie 10 września 1976 roku, kiedy wracała z dwumiesięcznego stażu w Wielkiej Brytanii. Znaleziono wówczas przy niej trzy teczki notatek i fotokopie z kilkuset dokumentów wykonane w Archiwum Studium Polski Podziemnej i Muzeum gen. Władysława Sikorskiego w Londynie, które zamierzała wykorzystać w oficjalnie zgłoszonym w UMK projekcie badawczym nt. historii Wydziału Łączności Zagranicznej KG ZWZ-AK „Zagroda", a także książki dotyczące między innymi historii AK i kilka numerów paryskiej „Kultury". Wszystkie te materiały zostały uznane za „szkodliwe dla interesów PRL" i skonfiskowane. Sama Zawacka była następnie jesienią 1976 roku przesłuchiwana przez oficerów Służby Bezpieczeństwa, a przez kolejne dwa lata podlegała szeroko zakrojonej inwigilacji, w efekcie czego „zachorowała na serce" (Chinciński 2003, s. 50). „W geście protestu (...) wystąpiła o wcześniejszą emeryturę" i rozżalona na środowisko, które nie podjęło się jej obrony, odeszła z Instytutu Pedagogiki i Psychologii UMK w 1978 roku „przez nikogo nie pożegnana" (Matlakiewicz 1997, s. 351). Odnotujmy na marginesie tych wydarzeń, że po kilku latach, w 1981 roku, Nadzwyczajna Senacka Komisja ds. Rehabilitacji Pracowników UMK wyraziła oficjalne ubolewanie z powodu szykan, jakich docent Zawacka doznała ze strony toruńskiego środowiska akademickiego (Tomczak 2009, s. 164).

W późniejszym okresie życia Elżbieta Zawacka zajmowała się problematyką andragogiczną już tylko sporadycznie. Była m.in. autorką dwóch haseł przedmiotowych w „Encyklopedii oświaty i kultury dorosłych" (zob.: „Kształcenie ustawiczne" (s. 111–113) i „Zjazd lub zjazd oświatowy" (s. 425–426), (w:) Wojciechowski (red.) 1986). W połowie lat 90. XX w. – po wielu latach od chwili przygotowania tekstu – zdecydowała się na wydanie własnym sumptem w niezmienionej wersji kilkudziesięciostronicowego opracowania pt. „Kształcenie zdalne" (Zawacka 1995, s. 50), które zostało przygotowane jeszcze w latach 1977–1978 dla „Kwartalnika Pedagogicznego". Pod pretekstem zbytniej obszerności tekstu artykuł wówczas autorce zwrócono. Po latach okazało się, że prawdziwym powodem takiej decyzji „nie była jej treść – aktualna i nowatorska – lecz orientacja polityczna autorki" (Matlakiewicz 1997, s. 351). Analiza zawartości książki wyraźnie pokazuje, że gdyby rozprawa ukazała się drukiem w latach 70., miałaby szansę stać się znaczącym wkładem teoretycznym w kształtowanie się ówczesnego (i późniejszego) polskiego sposobu refleksji nad edukacją zdalną.

Działalność naukowa Elżbiety Zawackiej po przejściu na emeryturę została zdominowana przez inne kwestie (Wojdyło 2009, s. 85–92). Zajęła się bowiem systematycznym dokumentowaniem i opracowywaniem dziejów środowiska AK-owskiego. W następnych latach interesowało ją zwłaszcza zagadnienie, dotyczące historii Przysposobienia Wojskowego Kobiet i Pogotowia Społecznego PWK. Materiały na ten temat zaczęła zbierać jeszcze w gdańskim okresie

swego życia organizując co miesiąc tzw. „niedziele pewiaczek" i namawiając liczne grono uczestników walki niepodległościowej do spisywania relacji z czasów konspiracji (Chinciński 2003, s. 49; Kołakowski, Maliszewski 2009, s. 135). Tej kwestii poświęciła obszerną, dobrze udokumentowaną źródłowo monografię, w której wiele miejsca zajmują wątki wychowawczo-szkoleniowe (Zawacka 1992a, s. 461). Ważne miejsce w jej dorobku zajmuje również książka o Wojskowej Służbie Kobiet (Zawacka 1992b, s. 432). I w niej czytelnik znajdzie wiele wątków z zakresu edukacji dorosłych w środowiskach związanych z wojskiem. Na uwagę zasługują redagowane przez nią publikacje zbiorowe na temat wojennych i powojennych losów konspiracji na Pomorzu (Zawacka, Wojciechowski 1993, s. 340; Kozłowski, Zawacka (1995, s. 275) czy wiele artykułów systematyzujących wiedzę o działaniach Wydziału Łączności Zagranicznej KG ZWZ-AK „Zagroda" i organizowanych przezeń misjach kurierskich w czasie okupacji. To głównie właśnie za te nowe prace otrzymała w wieku 87 lat, w styczniu 1996 roku profesurę (przypomnijmy na marginesie, że wniosek Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika o nadanie prof. Elżbiecie Zawackiej tytułu profesorskiego wsparło wówczas także stosowną uchwałą środowisko Akademickiego Towarzystwa Andragogicznego podczas III Konferencji Andragogicznej w Toruniu (Chełminiak 1997, s. 298), a prof. Józef Półturzycki – ówczesny prezes ATA został jednym z czterech recenzentów jej dorobku, dodajmy – jedynym z zakresu nauk pedagogicznych). Po uzyskaniu tytułu profesora, mimo zaawansowanego wieku, nadal pozostawała aktywna naukowo. Na uwagę zasługują zwłaszcza dwa zainicjowane przez nią w latach 90. wielotomowe cykle wydawnicze: „Słownik Biograficzny Konspiracji Pomorskiej 1939–1945" (1994→ ; dotychczas ukazało się 5 tomów) i „Służba Polek na frontach II wojny światowej" (1997→ ; dotychczas ukazało się 6 tomów) oraz ostatnia z publikacji, które redagowała: trzytomowy „Słownik biograficzny kobiet odznaczonych Orderem Wojennym Virtuti Militari" (Zawacka 2004–2007).

Pracę naukową po przejściu na emeryturę Elżbieta Zawacka łączyła z bardzo dużą aktywnością społeczną. Dzięki jej zabiegom udało się zorganizować i skutecznie przeprowadzić wiele znaczących inicjatyw. W latach 1978–1984 doprowadziła do przyznania przez Komisję Weryfikacyjną Koła Żołnierzy Armii Krajowej w Londynie blisko 550 żołnierzom Okręgu Pomorskiego AK Krzyża Armii Krajowej. Po sierpniu 1980 roku uczestniczyła w samoorganizowaniu środowisk AK-owskich – m.in. jako członek prezydium i przewodnicząca Komisji Historycznej Rady Głównej Kombatantów przy NSZZ „Solidarność" w Gdańsku oraz twórczyni i przewodnicząca Rady Kombatanckiej przy Regionie Toruńskim „Solidarności". Tylko dzięki wyjazdowi do sanatorium uniknęła internowania 13 grudnia 1981 roku. W stanie wojennym była jedną z głównych inicjatorek powołania do życia Społecznego Stowarzyszenia Obrony Praw Człowieka w Toruniu (Chinciński 2003, s. 51). W 1987 roku doprowadziła – wraz z Janem Wyrowińskim, ówczesnym prezesem toruńskiego oddziału Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego – do powołania Klubu Historycznego im. Antoniego Antczaka, mającego za zadanie zbieranie

i utrwalanie informacji na temat okupacyjnych losów Pomorza (Wyrowiński 1987, s. 14; Zawacka-Wakarecy (w:) FAiMPAK 2009). W jej toruńskim mieszkaniu jesienią 1987 roku opracowano odezwę do polskich środowisk kombatanckich w sprawie powołania związku żołnierzy AK, jak też przygotowano pierwszą propozycję statutu przyszłej organizacji. Ta idea wkrótce przybrała realne kształty. Już w końcu maja 1989 roku Sąd Wojewódzki w Warszawie zarejestrował bowiem Stowarzyszenie Żołnierzy Armii Krajowej (Tomczak 2000, s. 137–145). Z kolei Klub Historyczny przy ZKP stał się zalążkiem powołanej – również z jej inicjatywy – w 1990 roku Fundacji „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej" (w latach 2002–2009 działającej w szerszej formule jako Fundacja „Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek", a po śmierci Elżbiety Zawackiej, od 9 marca 2009 r. – jako „Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej. Archiwum i Muzeum Pomorskie AK oraz Wojskowej Służby Polek" (FGEZ-AiMPAK 2010). Do współpracy w ramach założonej przez siebie Fundacji udało się jej pozyskać wiele znaczących osób. Tak więc bardzo szybko wyrosła ona na liczący się w całym kraju społeczny instytut naukowy. Profesor Elżbieta Zawacka właśnie z pracą na rzecz Fundacji związała ostatnie dwie dekady swojego życia, realizując tam swoje szeroko zakrojone plany badawcze, publikując ich wyniki, redagując kolejne tomy „Biblioteki FAPAK" oraz współorganizując liczne konferencje naukowe, sesje popularnonaukowe i akcje społeczne (*Fundacja...*, 11.01.2010).

Po 1990 roku zaczęto doceniać zasługi prof. Elżbiety Zawackiej. W 1990 roku została odznaczona Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski, w 1993 – Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą OOP, zaś w grudniu 1995 roku Prezydent RP Lech Wałęsa odznaczył ją Orderem Orła Białego. W 1996 roku awansowano ją do stopnia podpułkownika WP, w 1999 – do stopnia pułkownika. W 2006 roku została mianowana Generałem Brygady Wojska Polskiego – była więc drugą (po gen. Marii Wittek) w historii Polski kobietą ze stopniem generalskim (Prezydent RP 2006). Elżbieta Zawacka zmarła 10 stycznia 2009 r. w Toruniu i została pochowana na tamtejszym cmentarzu św. Jerzego. Uroczystości pogrzebowe miały niezwykle uroczysty charakter pogrzebu państwowego (Borowska-Beszta 2009, s. 19–27).

Śmierć Elżbiety Zawackiej otworzyła nowy etap upamiętniania jej życia i dzieła. Tak jak ona czuła się odpowiedzialna za upamiętnienie żołnierzy walczących w II wojnie światowej, tak my dziś powinniśmy wziąć odpowiedzialność za ocalenie od zapomnienia i zachowanie dla potomnych jej osoby i dzieła. Niech mottem tych działań będzie anonimowy wpis do Księgi kondolencyjnej: „Swoim dzieciom opowiem o Tobie...".

W dalszej części wspomnieniowego artykułu zaprezentowanych zostanie kilka wybranych inicjatyw, jakie podjęto w 2009 r. dla upamiętnienia Elżbiety Zawackiej w środowiskach Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej oraz polskich pedagogów/andragogów.

Wyjątkową rolę w tym procesie odgrywa założona przez Elżbietę Zawacką Fundacja Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej i Wojsko-

wej Służby Polek – po śmierci twórczyni przemianowana na Fundację jej imienia (FGEZ-APiMPAK 2010). Otwiera ją numer pierwszy „Biuletynu Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej" za 2009 rok (nr 1/56/2009) pt.: „Ostatnie pożegnanie". Znajdziemy w nim obszerną relację z pogrzebu wraz z bogatym materiałem zdjęciowym, List członkiń Warszawskiego Koła Memoriału Gen. M. Wittek do prezydenta Torunia – Michała Zaleskiego, w którym znalazły się podziękowania za „troskę i serdeczność okazywaną samej »Zo« i jej pracy oraz pamięci o niej" oraz „wspaniałą oprawę uroczystości, bezbłędną organizację i tak wyraźny udział całego miasta (...). Widać było, że Toruń czuje, jaką poniósł stratę" (Biuletyn 2009, s. 19). Dalej znalazło się wspomnienie o Elżbiecie Zawackiej Jana Wyrowińskiego „Już nigdy nie usłyszę: Panie Janie, musimy zrobić..." oraz Kalendarium życia Elżbiety Zawackiej autorstwa Katarzyny Minczykowskiej. Na kolejnych stronicach znalazły się sprawozdania z obchodów setnej rocznicy urodzin gen. prof. Elżbiety Zawackiej w Toruniu (Kromp 2009, s. 27–30) i w Warszawie (Kulesza-Kurowska 2009, s. 32–34).

W Toruniu organizatorem obchodów był Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego, Urząd Miasta Torunia oraz Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej. Komitet Organizacyjny powstał z inicjatywy Prezydenta Torunia Michała Zaleskiego i Przewodniczącego Rady Miasta Torunia Waldemara Przybyszewskiego dnia 9 stycznia 2009 r. – w przeddzień śmierci Honorowej Obywatelki Miasta Torunia. Same uroczystości stulecia urodzin Elżbiety Zawackiej rozpoczęły się 19 marca 2009 r. o godz. 11.15 na cmentarzu św. Jerzego, gdzie – z towarzyszeniem Orkiestry Reprezentacyjnej Garnizonu Toruń – delegacje władz państwowych i miejskich, różnych instytucji, pracownicy Fundacji, członkowie Memoriału Generał M. Wittek, kombatanci i mieszkańcy Torunia złożyli kwiaty na mogile E. Zawackiej. Następnie odbyła się msza św. w intencji Zmarłej w Kościele Garnizonowym pw. św. Katarzyny. Tam odczytano m.in. list od Prezydenta RP Lecha Kaczyńskiego, a po mszy odsłonięto tablicę pamiątkową ku czci śp. prof. gen. Elżbiety Zawackiej – ufundowaną przez samorząd województwa i toruński magistrat. Po zakończeniu mszy w siedzibie Fundacji nastąpiło uroczyste otwarcie wystawy pt.: „Minęło sto lat... (1909–2009). Kilka obrazów z życia gen. Elżbiety Zawackiej". Wystawa została przygotowana przez pracowników Fundacji, wolontariuszy i studentów archiwistyki Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu. Składają się na nią: zdjęcia z różnych etapów życia E. Zawackiej, eksponaty (np. świadectwa szkolne, medale) oraz odtworzony w Fundacji salonik-gabinet przeniesiony z toruńskiego mieszkania Pani Profesor (więcej na ten temat [w:] Kromp 2009b, s. 236–240). Po południu w toruńskim Dworze Artusa zaprezentowano „Wspomnienie słowno-muzyczne o prof. gen. Elżbiecie Zawackiej". Utwory wykonywane przez Kwintet Toruńskiej Orkiestry oraz Pawła Wakarecy przeplatane były wypowiedziami Elżbiety Zawackiej wybranymi z kilku filmów dokumentalnych o niej.

Tego samego dnia na Wydziale Nauk Pedagogiczny UMK odbyło się seminarium pt.: „Profesor Elżbieta Zawacka – w stulecie urodzin". W jego trakcie pięcioro prelegentów: prof. Ryszard Borowicz, prof. Hanna Kostyło, prof. Aleksander Nalaskowski, prof. Władysława Szulakiewicz oraz prof. Andrzej Tomczak wygłosili referaty o Elżbiecie Zawackiej (Popowska (w:) „Rocznik Andragogiczny 2009"). Pokłosiem tego seminarium jest publikacja pt. „Elżbieta Zawacka „Zo". Portret akademicki" (Borowicz, Kostyło, Szulakiewicz 2009, s. 86), zrecenzowany w niniejszym tomie „Rocznika Andragogicznego" przez Alinę Matalkiewicz.

Uroczysty charakter przybrały także obchody warszawskie. W przeddzień urodzin Prof. E. Zawackiej odbyło się uroczyste spotkanie członków warszawskiego Klubu Historycznego im. gen. Stefana Roweckiego „Grota", poświęcone jej pamięci. Spotkanie składało się z dwóch części. W pierwszej – wykład pt.: „Z dziejów Wydziału Łączności Zagranicznej Komendy Głównej AK, kryptonim >Zagroda<" wygłosił minister Andrzej Przewoźnik, Sekretarz Generalny Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa. W drugiej części wyświetlono film o gen. prof. E. Zawackiej wg scenariusza Marka Widawskiego pt.: „Miałam szczęśliwe życie". 20 marca 2009 r. w Katedrze Polowej Wojska Polskiego w Warszawie została odprawiona uroczysta msza św. za spokój duszy śp. Elżbiety Zawackiej oraz za pomyślny rozwój wielkich dzieł jej życia: Fundacji oraz Memoriału Generał Marii Wittek (Kulesza-Kurowska 2009, s. 32–34).

27 maja 2009 r. w Warszawie, w siedzibie Zarządu Głównego Związku Kombatantów Rzeczypospolitej Polskiej i byłych Więźniów Politycznych, odbyło się uroczyste nadanie pośmiertnej Odznaki Krzyża Frontowego 1 i 2 Armii WP dla gen. Elżbiety Zawackiej (Rojewska 2009, s. 34).

Jeszcze przed śmiercią prof. Elżbiety Zawackiej z inicjatywy prof. Józefa Półturzyckiego rozpoczęto prace nad dwutomową pozycją książkową, z której pierwsza zawiera autorskie opracowania na temat osoby i dzieł Elżbiety Zawackiej (Frąckowiak, Góralska i in. 2009, s. 335), zaś druga stanowi wybór jej pism pedagogicznych (Frąckowiak, Półturzycki, Solarczyk-Szwec 2009, s. 449). Obszerna recenzja autorstwa prof. Zofii Matulki na temat obu pozycji znajduje się w niniejszym „Roczniku Andragogicznym". W tym miejscu odnotujmy jedynie, że pierwszy tom składa się z 27 tekstów pomieszczonych w pięciu częściach:

I. Wątki biograficzne i droga naukowa.
II. Dokumentacja przewodu profesorskiego.
III. Praca naukowa i działalność społeczna.
IV. Pożegnanie i pamięć.
V. Wspomnienia uczniów i współpracowników.

Pracę kończy opracowanie redaktorów tomu na temat trwałości osiągnięć i dziedzictwa E. Zawackiej oraz bibliografia jej publikacji pedagogicznych i historycznych, a także bibliografia przedmiotowa E. Zawackiej i wkładka fotograficzna.

Drugi tom pt. „Elżbieta Zawacka. Pisma pedagogiczne" składa się także z pięciu części, w których zamieszczono wybrane publikacje Elżbiety Zawackiej lub ich obszerne fragmenty w podziale na poszczególne obszary badawcze:

I. Kształcenie korespondencyjne i zdalne.
II. Pedagogika porównawcza i edukacja ustawiczna.
III. Przeszkody i niepowodzenia w studiach nauczycieli pracujących.
IV. Praca kulturalno-oświatowa wśród dorosłych.
V. Bibliografia prac.

Całość poprzedza obszerna biografia Elżbiety Zawackiej.

Promocja obu pozycji książkowych odbyła się podczas XIX Sesji Popularno-Naukowej Fundacji Generał E. Zawackiej w Toruniu, 4 listopada 2009 r. Sesja ta – poświęcona osobie Elżbiety Zawackiej – zgromadziła wielu prelegentów i słuchaczy. W jej trakcie Bibliotece Pedagogicznej w Toruniu nadano imię Elżbiety Zawackiej. Sprawozdanie z tej imprezy autorstwa Doroty Kromp znajduje się także w niniejszym „Roczniku Andragogicznym".

W tygodniu obchodów 90. rocznicy odzyskania niepodległości, 9 i 10 listopada 2009 r., odbyła się w Płocku XVIII Dydaktyczna Konferencja Naukowa „Kształcenie zdalne – tradycja i współczesność. W stulecie urodzin Elżbiety Zawackiej", która była kolejną okazją do naukowej analizy biografii i dzieł Elżbiety Zawackiej, tym razem w obszarze edukacji na odległość. W iale „Aktualności" „Rocznika Andragogicznego 2009" można przeczytać sprawozdanie również i z tej konferencji.

Poza wyżej wskazanymi inicjatywami wspomnienia o Elżbiecie Zawackiej w środowisku andragogicznym wygłosili prof. Józef Półturzycki i dr Tomasz Maliszewski w trakcie Zakopiańskiej Konferencji Andragogicznej (Zakopane, 16–17.04.2009). Tomasz Maliszewski przygotował również artykuł wspomnieniowy o Elżbiecie Zawackiej opublikowany w „Edukacji Dorosłych" (1/60/2009, s. 157–169) oraz „Edukacji Otwartej" (1/2009, s. 43–62), wzbogacone interesującymi wspomnieniami – m.in. andragogów: prof. O. Czerniawskiej, dr Krystyny Pleskot-Makulskiej i dr Elżbiety Woźnickiej. Drogę życia Pani Generał przypomniał także kwartalnik Ministerstwa Obrony Narodowej „Bellona" (Kołakowski, Maliszewski 2009, s. 127–136).

Warto też wspomnieć o inicjatywie nadania Elżbiecie Zawackiej doktoratu honoris causa na Uniwersytecie Gdańskim, która pojawiła się jeszcze w 2008 roku. Zgłosił ją Dyrektor Instytutu Pedagogiki UG, prof. Romuald Grzybowski, który pozyskał dla tej idei wielu ważnych sojuszników – w tym JM Rektora Uniwersytetu Gdańskiego, prof. Bernarda Lammka. Niestety śmierć Pani Profesor przerwała bieg całego przedsięwzięcia (Maliszewski 2009a, s. 265–266; Nekrolog 2009).

Na zakończenie wspomnijmy przedsięwzięcie, które czeka na szczęśliwy finał. Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej dla upamiętnienia swojej twórczyni, a tym samym wojennej służby kobiet, podjęła starania zrealizowania filmu.

Jego celem jest ukazanie Elżbiety Zawackiej taką, jaką ją zapamiętali członkowie rodziny, przyjaciele, bliscy współpracownicy i pracownicy Fundacji.

Wieloletnie dążenie do własnego rozwoju, stałe poszerzanie swych działań, mimo oporów i niszczenia jej prac, planów i uzyskanych rezultatów – to główne cechy tej niezwykłej Osoby – Nauczycielki i Wychowawczyni. Zasłużyła w pełni nie tylko na pamięć i uznanie, ale przede wszystkim na realizację i kontynuację jej prac i dokonań, pomysłów i planów, projektów rozwoju edukacji i kultury, form współżycia obywatelskiego. Jej prace z edukacji ustawicznej, na odległość i porównawczej, są wciąż aktualne i ważne. Jej badania i publikacje historyczne otwierają nowe możliwości i kierunki rozwoju nauk o dziejach Polski XX w.

Bibliografia

Biuletyn (2009), Ostatnie pożegnanie. „Biuletyn Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej", nr 1(56).

Borowicz R., Kostyło H., Szulakiewicz W. (2009), Elżbieta Zawacka „ZO" – portret akademicki. Biblioteka Toruńska pod red. A. Nalaskowskiego, t. 2. Wyd. UMK, Toruń.

Borowska-Beszta B. (2009), Pożegnanie gen. bryg. prof. dr hab. Elżbiety Zawackiej – „Zo". „Rocznik Andragogiczny 2008", Warszawa – Płock, s. 19–27.

Chełminiak J. (1997), III Konferencja Andragogiczna w Toruniu. „Rocznik Andragogiczny 1995/1996", Toruń, s. 296–299.

Chinciński T. (2003), „Nasza służba trawa". „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej", nr 6, s. 49–53.

Frąckowiak A., Góralska R., Półturzycki J., Solarczyk-Szwec H., Wojdyło W. (2009) (red.), Elżbieta Zawacka (1909–2009). Wyd. ITeE – PIB, Radom.

Frąckowiak A., Półturzycki J., Solarczyk-Szwec H., (2009) (red.), Elżbieta Zawacka. Pisma pedagogiczne. Wyd. ITeE – PIB, Radom.

Frąckowiak A., Półturzycki J. (2009), Studia – praca nauczycielska – droga do profesury, (w:) A. Frąckowiak, R. Góralska, J. Półturzycki, H. Solarczyk-Szwec, W. Wojdyło (red.), Elżbieta Zawacka (1909–2009). Wyd. ITeE – PIB, Radom, s. 48–59.

Kołakowski A., Maliszewski T. (2009), Życie jak drogowskaz. „Bellona" 2009, R. XCI (III), nr 3, s. 127–136.

Kostyło H. (2009), Rekonstrukcja głównych wątków badawczych Elżbiety Zawackiej, (w:) R. Borowicz, H. Kostyło, W. Szulakiewicz (2009), Elżbieta Zawacka „ZO" – portret akademicki. Biblioteka Toruńska pod red. A. Nalaskowskiego, t. 2. Wyd. UMK, Toruń, s. 29–54.

Kozłowski R., Zawacka E. (red.) (1995), Powojenne losy konspiracji na Pomorzu. Fundacja „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej", Toruń.

Kromp D. (2009), Obchody setnej rocznicy urodzin gen. prof. Elżbiety Zawackiej w Toruniu, (w:) Biuletyn, Ostatnie pożegnanie. „Biuletyn Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej", nr 1(56), s. 27–30.

Kromp D. (2009b), Wystawa „Minęło sto lat... (1909–2009). Kilka obrazów z życia gen. Elżbiety Zawackiej", (w:) Frąckowiak A., Góralska R., Półturzycki J., Solarczyk-Szwec H., Wojdyło W. (red.), Elżbieta Zawacka (1909––2009). Wyd. ITeE – PIB, Radom, s. 236–240.

Kulesza-Kurowska J. (2009), Setna rocznica urodzin śp. Gen. Elżbiety Zawackiej „ZO" w Warszawie, (w:) Biuletyn, Ostatnie pożegnanie. „Biuletyn Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej", nr 1(56), s. 32–34.

Łakomski G. (2007), To ziemia zbliżała się do mnie (rozmowa z E. Zawacką – „ZO"), „Mówią Wieki", nr 10, s. 10–13.

Maliszewski T. (2008), Problematyka międzynarodowa na łamach „Oświaty Dorosłych" (1957–1990) – bibliografia, (w:) T. Maliszewski, H. Solarczyk-Szwec (red.), Edukacja dorosłych na świecie. Wybrane aspekty komparatystyczne. „Edukacja Dorosłych" nr 1–2 (58–59), s. 193–259.

Maliszewski T. (2009a), Elżbieta Zawacka w pamięci gdańszczan, (w:) A. Frąckowiak, R. Góralska, J. Półturzycki, H. Solarczyk-Szwec, W. Wojdyło (red.), Elżbieta Zawacka (1909–2009). Wyd. ITeE – PIB, Radom, s. 249–267.

Maliszewski T. (2009b), Gdańskie lata Elżbiety Zawackiej, (w:) A. Frąckowiak, R. Góralska, J. Półturzycki, H. Solarczyk-Szwec, W. Wojdyło (red.), Elżbieta Zawacka (1909–2009). Wyd. ITeE – PIB, Radom, s. 137–161.

Matlakiewicz A. (1997), Elżbieta Zawacka, Kształcenie zdalne, Toruń 1995. [Rec.:] „Rocznik Andragogiczny 1995/1996", Toruń, s. 351–353.

Matlakiewicz A. (2009), Wielka Brytania w życiu i pracy naukowej Elżbiety Zawackiej, (w:) A. Frąckowiak, R. Góralska, J. Półturzycki, H. Solarczyk-Szwec, W. Wojdyło (red.), Elżbieta Zawacka (1909–2009). Wyd. ITeE – PIB, Radom, s. 220–230.

Maziarz C. (1963), Elżbieta Zawacka: Kształcenie korespondencyjne. Warszawa 1967, PWN. [Rec.:] „Edukacja Dorosłych", nr 6, s. 362–363.

Minczykowska K. (2007), Elżbieta Zawacka. „Zelma", „Sulica", „Zo". Wyd. FAPAK, Toruń.

Minczykowska K. (2008), Elżbieta Zawacka – ur. 1909, (w:) J. Warzecha (red.), 11 dzielnych ludzi. W 90. rocznicę Odzyskania przez Polskę Niepodległości. Narodowe Centrum Kultury, Warszawa, s. 54–61.

Minczykowska K. (2009), Kalendarium życia Elżbiety Zawackiej (19.03–10.01.2009). Wybór najważniejszych dat, (w:) Biuletyn, Ostatnie pożegnanie, „Biuletyn Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej", nr 1(56), s. 22–26.

Rojewska A. (2009), Pośmiertne odznaczenie dla gen. Elżbiety Zawackiej, (w:) Biuletyn (2009), Ostatnie pożegnanie, „Biuletyn Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej", nr 1(56), s. 34–35.

Skerska E. (2009), Ostatnie pożegnanie śp. Generał Elżbiety Zawackiej, (w:) Biuletyn (2009), Ostatnie pożegnanie. „Biuletyn Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej", nr 1(56), s. 3–10.

Solarczyk-Szwec H. (2009), Dzieciństwo i lata szkolne Elżbiety Zawackiej w Toruniu, (w:) A. Frąckowiak, R. Góralska, J. Półturzycki, H. Solarczyk-Szwec, W. Wojdyło (red.), Elżbieta Zawacka (1909–2009). Wyd. ITeE – PIB, Radom, s. 40–47.

Szubarczyk P. (2009), Dokończyła biegu i posługiwania Polsce, „Nasz Dziennik", nr 14, s. 21.

Szulakiewicz W. (2009), Rozwój naukowy Elżbiety Zawackiej, (w:) A. Frąckowiak, R. Góralska, J. Półturzycki, H. Solarczyk-Szwec, W. Wojdyło (red.), Elżbieta Zawacka (1909–2009). Wyd. ITeE – PIB, Radom, s. 60–77.

Tomczak A. (2000), Udział środowiska toruńskiego w powstaniu Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej, „Rocznik Toruński" 2000, t. XXVII, s. 137–145.

Tomczak A. (2009), Elżbieta Zawacka na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika, (w:) A. Frąckowiak, R. Góralska, J. Półturzycki, H. Solarczyk-Szwec, W. Wojdyło (red.), Elżbieta Zawacka (1909–2009). Wyd. ITeE – PIB, Radom, s. 162–165.

Wojciechowski K. (red.) (1986), Encyklopedia oświaty i kultury dorosłych. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.

Wojdyło W. (2009), Aktywność wojskowa Elżbiety Zawackiej, (w:) A. Frąckowiak, R. Góralska, J. Półturzycki, H. Solarczyk-Szwec, W. Wojdyło (red.), Elżbieta Zawacka (1909–2009). Wyd. ITeE – PIB, Radom, s. 78–94.

Wroczyński R. (1976), Edukacja permanentna, PWN, Warszawa, s. 225–232.

Wyrowiński J. (2009), Już nigdy nie usłyszę: Panie Janie, musimy zrobić..., (w:) Biuletyn (2009), Ostatnie pożegnanie, „Biuletyn Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej", nr 1(56), s. 20–21.

Wyrowiński J. (1987), Klub Historyczny przy toruńskim ZKP, „Pomerania", nr 7, s. 14–15.

Zawacka E. (1967), Kształcenie korespondencyjne, PWN, Warszawa.

Zawacka E. (1992a), Czekając na rozkaz. Pogotowie Społeczne Organizacji Przysposobienia Wojskowego Kobiet w przededniu II wojny światowej. Wyd. KUL, Lublin.

Zawacka E. (1992b), Szkice z dziejów Wojskowej Służby Kobiet, FAPAK, Toruń 1992.

Zawacka E. (1995), Kształcenie zdalne. „Druk-Tor" (nakładem autorki), Toruń.

Zawacka E. (2009), Autoreferat nt. przebiegu pracy naukowej Elżbiety Zawackiej (w:) Frąckowiak A., Góralska R., Półturzycki J., Solarczyk-Szwec H., Wojdyło W. (2009) (red.), Elżbieta Zawacka (1909–2009). Wyd. ITeE – PIB, Radom, s. 21–33.

Zawacka E. (2009a), Życiorys Elżbiety Zawackiej (w:) Frąckowiak A., Góralska R., Półturzycki J., Solarczyk-Szwec H., Wojdyło W. (red.), Elżbieta Zawacka (1909–2009). Wyd. ITeE – PIB, Radom, s. 17–20.

Zawacka E. (red.) (1974), Przeszkody i niepowodzenia w studiach nauczycieli pracujących, MNSzWiT – IPNiSzW, PWN, Warszawa.

Zawacka E. (red.) (2004–2007), Słownik bibliograficzny kobiet odznaczonych Orderem Wojennym Virtuti Militari (przy współudziale D. Kromp), t. I–III. Fundacja „Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek", Toruń.

Zawacka E., Wojciechowski M. (red.) (1993), Armia Krajowa na Pomorzu. FAPAK, Toruń.

Netografia

FAiMPAK (2009), *Fundacja Archiwum i Muzeum Pomorskie AK oraz Wojskowej Służby Polek*, http://pluton.um.torun.pl/~archAK/historia.html (otwarto: 15.02.2009).

FGEZ-AiMPAK (2010), *Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej. Archiwum i Muzeum Pomorskie AK oraz Wojskowej Służby Polek*, http://pluton.um.torun.pl/~archAK/historia.html (otwarto: 11.01.2010).

Nekrolog (2009), *Nekrolog: Generał prof. dr hab. Elżbieta Zawacka – docent andragogiki Uniwersytetu Gdańskiego.* http://www.univ.gda.pl/pl/ (otwarto: 13.01.2009).

Prezydent RP (2006), *List gratulacyjny Prezydenta RP Lecha Kaczyńskiego do Generał Elżbiety Zawackiej z dn. 13 czerwca 2006 roku*, http://www.prezydent.pl/x.print?id=1011848&eventId=5527071&nodeModuleId+10... (otwarto: 21.11.2008).

Summary

Tribute to Prof. Gen. Elżbieta Zawacka (1909–2009)

Key words: history of andragogy, history of the military, seminars and publications in 2009

Prof. dr. hab. Elżbieta Zawacka, a soldier of the underground movement and legendary emissary, brigadier general, social and independence activist, but also a recognised andragogue and historian, passed away at the beginning of 2009 (10.01.2009 Toruń). The article presents her rich life and her scientific achievements. Her publications and activities in the field of andragogy get a wider coverage. The article ends with a presentation of the events organised to commemorate her in 2009.